

KALKINMIŞLIK GÖSTERGESİ OLARAK BEŞERİ KALKINMA İNDEKSİ VE TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Prof. Dr. Yusuf TUNA²
Yrd. Doç. Dr. İbrahim Güran YUMUŞAK³

ÖZET

Bilginin ve beşeri sermayenin öneminin artması, bu konuda yapılan akademik çalışmaların sayısını artırmış ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmede yeni metotlar geliştirilmiştir. Bu metotlardan biri olan Beşeri Kalkınma İndeksi, UNDP tarafından geliştirilen ve ülkelerin kalkınmışlığını eğitim, sağlık ve gelir düzeyleriyle ölçen bir çalışmadır. Bu indeks, bazı eksikliklerine rağmen ülkelerin kalkınmışlığını ölçmede önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir.

Bu makale, beşeri sermaye ile iktisadi kalkınma arasındaki ilişkiyi, bu konudaki teorik ve ampirik literatür ışığında incelemekte, Beşeri Kalkınma İndeksi ve Türkiye'nin bu indeksteki göstergelerini analiz etmektedir. Daha sonra, Türkiye'nin beşeri kalkınma trendini ele almakta ve seçilmiş bazı ülkelerle karşılaştırmasını yapmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin bölgeler ve iller itibarıyla beşeri kalkınma düzeyleri de mukayese edilmektedir.

Bu çalışmadaki önemli bulgulardan bazıları şunlardır: (i) Türkiye, orta derece beşeri kalkınma düzeyindeki ülkeler arasında olmasına rağmen sıralamadaki durumu kötüleşmektedir. (ii) Benzer gelir seviyesindeki ülkelerle karşılaştırıldığında eğitim ve sağlık göstergeleri daha düşüktür. (iii) Bölgeler açısından incelendiğinde, Marmara ve Ege Bölgelerinin yüksek, diğer bölgelerinin orta beşeri kalkınma düzeyinde olduğu görülmektedir.

¹ Bu çalışma, ODTÜ tarafından 13-16 Eylül 2000 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen IV. Uluslararası Ekonomi Kongresi'nde aynı başlıkla sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

² İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi.

³ Kocaeli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

ABSTRACT*Human Development Index as a Criterion for Development
and an Assessment on Turkey*

The increasing importance of both knowledge and human capital has led to gradual rise the number of academic works in these matters, and new methods have developed for measuring development level of countries. One such method, Human Development Index, initiated by UNDP, measures national development in terms of education, health and income level. This index has been regarded as a crucial indicator of national development, albeit with a number of deficiencies.

Having examined the relationship between human capital and economic development in the light of both theoretical and ampirical literature on this topic, this article analyses Human Development Index and indicators for Turkey. Then, it moves to look at Turkey's human development trend and compares it with selected countries. In addition, it explores human development level in Turkey's regions and provinces in a comparative manner.

Important findings of this study include: (i) Although Turkey is among 'Middle Level Human Development' countries, her position in the list has been constantly degraded. (ii) Comparing with other countries with similar income level, her indicators of education and health is lower. (iii) Regarding the regional distribution, Marmara and Aegean take a higher level, while the other regions are at the middle level of human development.

GİRİŞ

Ülkelerin iktisadi, sosyal ve siyasal yapıları belirli farklılıkları içerdiğinden iktisadi gelişmeyi değişmez tek bir ölçüte dayandırmak oldukça zordur. Bu zorluğa rağmen ülkelerin gelişmişlik düzeylerini standart bir şekilde ifade etmek için bir çok ölçüt kullanılmaktadır. Bu ölçütlerin en fazla kullanılanı kişi başına düşen milli gelir göstergeleridir. Ölçümlerin ve ölçümlerde kullanılan tekniklerin bazı farklılıklar içermesine rağmen, tüm ülkeler için hesaplanması en kolay ve mümkün ölçüt olması sebebiyle ülkelerin iktisadi gelişmişlik düzeyini göstermek için genellikle bu gösterge tercih edilmektedir. İktisadi gelişmeyi kişi başına düşen farklı mal ve hizmet birimleriyle de ifade etmek mümkündür. Nitekim kişi başına düşen doktor, hemşire ve öğretmen sayılarıyla birlikte kişi başına düşen eğitim ve sağlık harcamaları da gelişmişliğin önemli ölçütleri arasında kabul edilmektedir. Bunlara paralel olarak okur-yazarlık

oranı, okullaşma oranı, ortalama yaşam süresi gibi göstergeler de bir ülkenin gelişmişlik düzeyini göstermektedir. Bütün bunlara rağmen bu ölçütlerin iktisadi gelişmeyi değişik açılardan ele alması, ayrıca niteliği ve ölçülemeyen değerleri ifade edememesi göz önünde bulundurulursa ülkelerin iktisadi gelişmesinin ölçülmesindeki zorluk daha kolay anlaşılabilir. Nitekim iktisadi kalkınma sadece kantitatif ölçütlere dayandırılmamakta anlayış, kültür ve uygarlıkla ilgili yapısal gelişmeleri de kapsamaktadır.

İktisadi kalkınma gelir artışını, eğitim ve sağlık düzeylerinin yükselmesini, verim artışını, teknolojik gelişmeyi ve benzer bir çok faktörü kapsamaktadır. Bu faktörlerin her biri iktisadi kalkınmayı farklı yönlerden ifade etmektedir. Tüm bu faktörleri kapsayan ve ekonomik hayatın gittikçe daha karmaşık hale gelen yapısı içerisinde, kalkınmışlık göstergelerinin tanımlanması ve ölçülmesi, kalkınma iktisatçılarının son yıllarda oldukça ilgisini çekmektedir. Bu ilginin en önemli nedeni, teorik tartışmalarda iktisadi gelişmenin fiziki (nicel) boyutuyla değil, nitelik boyutuyla da ele alınmıyor olmasıdır. Yeni büyüme modelleri veya içsel büyüme modelleri olarak ifade edilen bu çalışmalar iktisadi gelişmeyi beşeri sermaye, teknolojik gelişme ve araştırma-geliştirme gibi faktörlerle açıklamaya çalışmaktadırlar. Son on yılda gelişen ve yeni büyüme modelleri adı olarak adlandırılan teorik çalışmalar iktisadi gelişmenin ölçülmesinde de farklı aşamalar kaydedilmesine neden olmuştur.

İktisadi kalkınma olgusunun temelini bilgi toplumuna geçiş sürecine paralel olarak beşeri kalkınma oluşturmaktadır. Beşeri kalkınma insanların seçeneklerini artırma süreci olarak tanımlanmakta ve sonsuz tercihler yerine bunlardan sadece üçü üzerinde durmaktadır: Uzun ve sağlıklı bir ömür, bilgi edinmek ve asgari geçim standardı için gerekli kaynaklara erişmek. Beşeri kalkınma indeksi üç boyutu ifade eden indekslerin bir indekse indirgenmesiyle oluşturulmakta ve ülkelerin kalkınmışlık düzeyini gösteren önemli bir ölçüt olarak kabul edilmektedir.

Bu makale, iktisadi kalkınmanın temelini oluşturan beşeri kalkınma ve beşeri kalkınmanın önemli bir ölçütü olan beşeri kalkınma indeksi ile bu indekste Türkiye'nin aldığı değerlerin analizi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde iktisadi kalkınmada beşeri sermayenin önemi teorik ve ampirik çalışmalar çerçevesinde ele alınacaktır. İkinci bölümde beşeri kalkınma indeksinin nasıl oluşturulduğu ve hesaplamalarda hangi tekniklerin kullanıldığı açıklanacaktır. Son bölümde ise beşeri kalkınma indeksindeki göstergeleri itibarıyla Türkiye analizi yapılacaktır. Böylelikle Türkiye'nin beşeri kalkınmışlığının diğer ülkelerle karşılaştırması yapılarak beşeri sermaye gücü tespit edilecektir.

Burada iktisadi gelişme, kalkınma ve büyüme kavramları arasındaki farklılıklara ve karşılıklı ilişkilere yer verilmeyecektir. İktisadi kalkınma ve gelişme kavramları aynı anlamı ifade edecek şekilde kullanılacaktır.

I- İKTİSADİ GELİŞMENİN YENİ BELİRLEYİCİLERİ VE BEŞERİ SERMAYE

İnsanlık tarihi boyunca üretimde kullanılan ekipmanlar sermaye olarak değerlendirilmiş ve bundan dolayı sermaye kavramı fiziki sermayeye bağlı olarak ele alınmış, geleneksel iktisat anlayışı bu çerçevede gelişmiştir. İnsana yatırım yapmanın daha doğrusu onu bir sermaye formu olarak kabul etmenin insanın saygınlığını ve özgürlüğünü zedeleyeceği düşüncesinin hakim olması ve iktisatçıların sermaye konusundaki tutucu tavrı iktisadi faaliyetlerle ilgili olarak insanlarda oluşan bilgi, beceri ve diğer nitelikler toplamı olarak tanımlanan beşeri sermaye ile ilgili çalışmaların gecikmesine neden olmuştur (OECD, 1998:9). Nitekim A. Marshall, beşeri sermayenin bir piyasasının olmayışı ve etkilerinin ölçülemeyeceği nedeniyle iktisadi açıdan ele alınmasının faydalı olamayacağını savunmuştur (Schultz, 1971:27). Aynı şekilde J.S. Mill de insanların bir zenginlik kaynağı olarak görülmemesi gerektiğini, zenginliğin bizzat insanın kendisi için olduğunu ifade etmiştir (Bowman, 1968:103). A. Marshall'ın beşeri sermaye konusunu gerçekçi bulmayışı ve Cambridge iktisatçıları üzerindeki etkisi bu konuya olan ilginin artmasını engellemiştir⁴. A. Smith'in eğitimin önemini vurgulaması ve bir toplumun üyelerinin kazanılmış ve faydalı becerilerini sermaye kavramına dahil edip "Bir milletin zenginliği o ülkenin insanlarıdır." (Harbison-Myers, 1962:3) diyerek nitelikli insanların iktisadi gelişmede önemli bir rol üstlenebileceğini vurgulaması, beşeri sermaye kavramı için umut verici bir gelişme olmuşsa da T.W. Schultz'a göre Smith, D. Ricardo ve K. Marx'ın maaş ve ücret gibi kişisel gelirlerin fiziki sermaye ve doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerden daha fazla artacağını, gelişmiş ülkelerde %75 düzeyinde olabileceğini tahmin edememeleri ve beşeri sermaye kavramını ele almaya başlamaları, iktisadi düşünce tarihinin farklı bir gelişme göstermesini engellemiştir (Schultz, 1993:13).

Gelişmiş bilgi ve becerilerin, eğitim ve sağlık gibi yatırımların iktisadi açıdan büyük önem taşıdığı W. Petty, A. Smith, S. Kuznets, M. Friedman

⁴ Cambridge iktisatçılarına göre; "Marshall tarafından söylenmeyen hiçbir söz söylenmeye değmez" (Blaug, 1970:2-3).

gibi bir çok iktisatçı tarafından vurgulanmasına rağmen bunların iktisadi bir form olarak tanımlanması için 1960'lara kadar beklenmesi gerekmiştir⁵. Şüphesiz böyle olmasında dönemin sosyal ve iktisadi şartlarının uygun olmasının önemli bir payı vardır. Eğitim ve sağlık hizmetlerinin yaygın olmadığı, üretimde yaygın olarak kol kuvvetinin kullanıldığı ve emek birimleri arasında nitelik farkının bulunmadığı bir dönemde beşeri sermayeden bahsetmenin bir anlamı olmasa gerektir.

T.W. Schultz ve E. Denison'un 1960'larda başlattığı konuyla ilgili çalışmalar, bilginin, teknolojik gelişmenin ve beşeri sermayenin ekonomik hayatta etkin rol oynaması ve rekabet üstünlüğünün bu faktörlere dayalı olarak sağlanmasına paralel olarak günümüzde de sürmektedir. Bilginin bir üretim faktörü olması ve diğer üretim faktörlerine göre daha büyük avantajlar sağlaması, insana yapılan eğitim ve sağlık gibi yatırımların değerini de artırmıştır. Bilgi üretiminin, beşeri sermayenin ve teknolojik gelişimin önem kazandığı ve toplumları sanayi toplumu ötesine taşıyan bir gelişme aşaması olarak tanımlanan bilgi toplumunda fiziki sermaye ve doğal kaynakların öneminin gittikçe azaldığı görülmektedir. Bu kaynakların yerini bilgi ve beşeri sermaye almaktadır.

E. Denison'un A.B.D. ekonomisinin 1929-1969 döneminde yıllık ortalama büyüme hızını %2.93 olarak tespit etmesi ve bu büyümenin ancak %0.92'lik kısmını emek ve sermaye girdileriyle açıklaması, aradaki yaklaşık %2'lik farkın önemli bir bölümünün eğitim sayesindeki verimlilik artışına bağlaması teoride ve uygulamada beşeri sermaye yatırımlarına olan ilgiyi artırmıştır (Denison, 1962:72).

Türkiye'yle benzer ekonomik ve sosyal özellikler gösteren Brezilya'nın, 1970-1980 yılları arasında sağladığı iktisadi büyümenin kaynaklarına göre dağılımı Tablo 1'de gösterilmektedir. Lau vd. tarafından yapılan bu çalışmada, sanayi üretimi üzerinde fiziki sermaye, emek, beşeri sermaye ve teknolojik gelişme faktörlerinin etkisi araştırılmıştır. Bilgi toplumu aşamasına henüz geçemeyen bir ülkede bile aşağıdaki sonuçlara ulaşılması, konunun önemini açıkça göstermektedir.

⁵ İktisatçıların beşeri sermaye konusuyla ilgili görüşleri hakkında geniş bilgi için bakınız; (Yumuşak, 2000:5-40).

Tablo 1: Brezilya'da büyümenin kaynakları (1970-1980)

	Fiziki Sermaye	Emek	Beşeri Sermaye	Teknolojik Sermaye	Toplam
Büyümeye Katkısı	2,0	1,8	2,6	4,4	10,9
Yüzdelik Oranı	19	17	24	40	100

Kaynak: Lau v.d., 1993:58.

Brezilya'nın büyümesinin kaynaklarının tespit edilmesine yönelik olarak Lau vd. tarafından yapılan çalışmada beşeri sermaye ve teknolojik gelişimin büyümeye %64'lük katkı sağladığı bulunmuştur. Bu katkının %24'lük kısmı ise sadece beşeri sermaye tarafından sağlanmış, fiziki sermaye ve emeğin toplam katkısı ise %36 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Konuyla ilgili olarak yapılan ampirik çalışmaların çoğunda beşeri sermaye yatırımlarının tarım ve sanayi sektörlerindeki verimliliğe, gelir dağılımının daha adil olmasına, istihdam imkanlarının artmasına, bölgeler arası kalkınmışlık farklarının giderilmesine ve bunun gibi bir çok olumlu etkiler yarattığı tespit edilmiştir⁶.

P.F. Drucker'ın bilginin ekonomik hayattaki etkinliğinin artmasıyla ilgili şu ifadeleri konunun önemini açıkça belirtmektedir:

"Bilginin bir ekonomik kaynak olarak davranışını bu gün için tam kavrayamamış durumdayız. Henüz bir teori geliştirip onu sınıyacak kadar tecrübe sahibi olmadık. Şu an için tek söyleyebileceğimiz şey böyle bir teoriye ihtiyacımız olduğudur. Bilgiyi servet üretme sürecinin merkezine yerleştiren bir ekonomik teori gereklidir. ... Şu ana kadar, bilgi konusunda bir Adam Smith ya da David Ricardo belirmiş değildir ama bilginin ekonomik davranışıyla ilgili ilk çalışmalar yavaş yavaş belirmeye başlamıştır.⁷"

⁶ Tayland'ta yapılan çalışmalarda, 4 yıllık eğitim almış bir çiftçinin kimyasal girdileri kullanarak teknolojiyi adapte etme olasılığı eğitim alınmış olanlara göre % 60 daha fazla olduğu tespit edilmiştir (Psacharopoulos, 1992:476-477). 1960-185 yılları arasında orta öğretimin verimliliğe olan katkısı OECD ülkeleri arasında yıllık ortalama % 0.6 düzeyinde gerçekleşmiştir. (Healy, 1988:4). İngiltere'de 1971 yılında yapılan bir çalışmada zorunlu eğitimin 1 yıl artırılması kişisel gelir dağılımı eşitsizliğini gelecekte % 12 ile % 15 arasında düşürebileceği sonucuna varılmıştır (Psacharopoulos, 1992:482).

⁷ Drucker, Paul Romer'in iki ve Maurice Scott ve Jacop T. Schavartz'ın 1990 yılında yayınlanan ve yeni büyüme modelleri ile ilgili birer makalesinden bahsetmektedir (Drucker, 1997:256-257).

1980'lerin ortalarına dek iktisat literatüründeki egemenliğini sürdüren neoklasik büyüme teorilerinin niceliksel büyümeye önem veren yaklaşımların ardından kökenleri, Smith, J. Schumpeter, N. Kaldor ve K. Arrow gibi iktisatçılara dek dayandırılan yeni bir takım yaklaşımlar doğmuştur (Kibritçioğlu, 1998:210). Yeni büyüme modelleri olarak ifade edilen ve büyümeyi endojen unsurlarla açıklayan bu yaklaşımlarda beşeri sermaye etkin bir rol oynamaktadır⁸. A. Kibritçioğlu, yeni büyüme modellerinde teknolojinin olumlu dışsal etkileri olarak tanımlanan taşma etkilerini (spillover effects) belirli sebeplere dayandırarak açıklayan iktisatçıları üç ana grupta değerlendirmektedir: Beşeri sermayeden kaynaklanan taşma etkilerini savunan iktisatçılar, R. E. Lucas, N. L. Stokey, Becker, A.A. Young vd.; araştırma-geliştirmeden kaynaklanan taşma etkilerini savunan iktisatçılar, P. M. Romer, P. Aghion-P. Howit, G.M. Grossman-E. Helpman vd. ve hükümetin teknolojik altyapı yatırımlarından kaynaklanan taşma etkilerini savunan iktisatçılar ise R. Barro vd.'dir (Kibritçioğlu, 1998:210). P.J. Klenow da yeni büyüme modellerini benzer bir ayrıma tabi tutarak beşeri sermaye ve teknolojik gelişime öncelik vermelerine göre kategorize etmiştir (Klenow, 1998:3-4).

Uzun vadeli büyüme açısından en önemli üretim faktörünün beşeri sermaye olduğunu ve fiziki sermayeye gerekenden fazla önem verildiğini savunan Lucas'ın 1988 yılında yaptığı çalışmanın temel varsayımları, beşeri sermayenin büyümeye katkısını inceleyen modellerde sıklıkla kullanılmaktadır (Lucas, 1988:3-42). Örneğin P.B. Sorensen, Lucas'ın modelinde tek girdi olarak kullandığı hanehalklarının eğitim ve öğretime ayırdıkları zamana işgücünün becerisini artıran okul binaları, araştırma laboratuvarları ve öğretmenlik hizmetleri gibi tamamlayıcı girdileri de ilave etmiştir. Lucas'ın çalışmasında kullandığı mesleki eğitim, eğitim yılı gibi beşeri sermaye ölçütü olan kavramlar çalışma ekonomisi iktisatçılarının kullandığından farklı anlamlarda kullanılmış ve sınırsız bir büyüme fikri ele alınmıştır (Romer,1989:3).

⁸ Yeni büyüme modelleri olarak ifade ettiğimiz bu yaklaşım içsel büyüme modelleri (Endogenous Growth Models) olarak da isimlendirilmektedir.

II- BEŞERİ KALKINMA İNDEKSİ

Beşeri sermaye ile iktisadi kalkınma arasındaki ilişkilerin teorik düzeyde tartışılmaya başlandığı yıllarda Birleşmiş Milletler Kalkınma Teşkilatı (UNDP), ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmek için Beşeri Kalkınma İndeksi⁹ (Human Development Index-HDI) adı altında çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalarda iktisadi gelişmişlik sadece büyüme hızıyla değil refah seviyesini ve kalkınmışlığı gösteren diğer göstergelerle birlikte ele alınmaktadır. Teorik çalışmalarda da bir ülkenin gelişmişliği, vatandaşlarının sahip olduğu imkan ve niteliklere bağlanmakta, bunu ampirik bulgular desteklemektedir. Beşeri kalkınma ile iktisadi gelişme arasında her zaman ve her yerde birebir ilişki kurmak mümkün olmamaktadır. Özellikle bazı gelişmekte olan veya azgelişmiş ülkelerin iktisadi büyüme konusunda sağladıkları başarıyı, elde edilen refahın dağılımında sağlayamadıkları gözlenmektedir. Ancak bazı istisnai durumlar gözardı edildiğinde, genel olarak beşeri kalkınma ve iktisadi gelişme arasında paralel bir ilişkinin varlığı kabul edilmektedir.

UNDP tarafından her yıl yayınlanan beşeri kalkınma raporlarında, bir toplumun gerçek zenginliğinin, temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşayan, sağlıklı ve özgün bir yaşam ortamından faydalanabilen vatandaşlar ile sağlanabileceği sıklıkla ifade edilmektedir (UNDP,1995:11). Beşeri kalkınmayı iki yönüyle ele alan bu yaklaşıma göre bilgi, beceri ve sağlık gibi niteliklere sahip olmak beşeri kalkınmanın bir yönünü, sahip olunan kaynak ve imkanların kullanılabilmesi de diğer yönünü ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında her iki yönün de birbirini dengelemesi gerekmektedir. Zira sahip olunan niteliklerin kullanılma imkanının olmadığı bir ortamda bu niteliklerin bir anlamı olmasa gerekir.

Bu yaklaşıma paralel olarak, 1990 yılından itibaren her yıl yayınlanan Beşeri Kalkınma Raporları farklı konuları ele almaktadır. 1991 yılı raporu beşeri kalkınmanın finansmanı, 1992 raporu kalkınmanın küresel boyutu, 1993 raporu katılımcı kalkınma, 1994 raporu insan güvenliği, 1995 raporu kadın-erkek eşitsizliği, 1996 raporu ekonomik kalkınma-beşeri kalkınma ilişkisi, 1997 raporu yoksulluk, 1998 raporu sürdürülebilir beşeri kalkınma, 1999 raporu globalleşme ve 2000 raporu özgürlükler başlıklarıyla yayınlanmıştır.

Beşeri kalkınma, insanların seçeneklerini artırma süreci olarak tanımlanmakta, uzun ve sağlıklı bir yaşamı, bilgi edinmeyi ve iyi bir yaşam standardı için gerekli koşulların sağlanmasını ifade etmektedir. Şüphesiz beşeri kalkın-

⁹ Human Development Index, İnsani Gelişme İndeksi veya İnsanca Gelişme İndeksi olarak da tercüme edilmektedir. Beşeri Kalkınma İndeksi olarak tercüme edilmesinin daha uygun olduğu düşünülmüştür.

manın sonsuz sayıda göstergesi vardır; ancak ölçmedeki zorluklar sınırlı sayıda gösterge ile çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Politik, kültürel ve ekonomik özgürlüklerden başlayarak, insan hakları, bireylerin yaratıcı ve verimli olmalarını sağlayacak seçeneklerinin çeşitlendirilmesine kadar bir çok boyutu içine alan beşeri kalkınma sadece üç boyutu içermektedir. Sadece üç boyutun dikkate alınmasının altında, çok sayıda değişkenle çalışmanın dikkatleri başka yönlere kaydıracağı ve temel göstergelerin vurgulanamaması endişesi yatmaktadır.

Beşeri kalkınma indeksinin birinci boyutu olan uzun ve sağlıklı yaşam, ortalama yaşam beklentisi ile ölçülmektedir. Yaşam beklentisinin önemi, sağlık ve beslenme ile ilgili olarak iyi bir yaşamın en önemli ölçütü olmasından kaynaklanmaktadır. Bireylerin sağlık ve beslenme ile ilgili hizmetler konusunda iyi durumda olduğu ülkelerde ortalama yaşam süresi diğer ülkelere göre daha uzun olmaktadır.

Beşeri kalkınma indeksinin ikinci boyutu olan bilgi ve eğitim ise, bu boyutun en önemli ve kolay hesaplanabilir göstergeleri ile ölçülmektedir: Okur-yazarlık ve okullaşma oranı. Beşeri kalkınma indeksinin hesaplandığı ilk yıllarda okullaşma oranı yerine ortalama eğitim süresi dikkate alınmaktaydı.

İyi bir yaşam sürdürebilmek için gerekli kaynaklara sahip olabilmek, beşeri kalkınmanın üçüncü ve ölçmesi en zor olan boyutunu oluşturmaktadır. Bu boyutla ilgili gerektiği kadar güvenilir veriler olmadığından ortalama gelir düzeyleri dikkate alınmaktadır. Ülkeler arasındaki farklılıkları gidermek amacıyla da satınalma gücü paritesine göre hesaplanmış kişi başına düşen gerçek gayr-ı safi yurt içi hasıla rakamları kullanılmakta ve gelirin refah düzeyine olan marjinal katkısını dikkate alan hesaplamalara gidilmektedir. Şüphesiz bu rakamlar gelirin dağılımı konusunu içermemektedir ancak bu boyutun mümkün olan veriler ışığında en iyi ölçümünü bu rakamlar ifade etmektedir. Aynı şekilde diğer boyutları ifade eden rakamlar da aynı özelliği göstermektedir. Bu eksikliği gidermek üzere beşeri kalkınma indeksinin alt indekslerinde bölgesel, kadın-erkek ve kent-kır farklılıklarını içeren tablolara da yer verilmektedir¹⁰.

Beşeri kalkınma indeksini oluşturan üç boyutla ilgili açıklamalardan sonra indeksin hesaplanmasındaki aşamalara kısaca değinmek yerinde olacaktır.

¹⁰ Beşeri kalkınma raporlarında, beşeri kalkınma indeksinin (HDI) yanı sıra beşeri kalkınmanın kadın-erkek arasındaki dağılımı (Gender Development Index-GDI), kadının ekonomik ve siyasi yaşamdaki durumunun dağılımı (Gender Empowerment Index -GEI), fakirlik dağılımı (Human Poverty Index -HPI), bu dört indeksin (HDI, GDI, GEI ve HPI) karşılaştırılması, beşeri kalkınmanın, gelirin ve iktisadi büyümenin yıllar itibarıyla gelişimi, eğitim ve sağlık göstergelerinin gelişimi, ekonomik performans, bilgi akımı, çevre sağlığı, enerji kullanımı, suç oranları ve demografik göstergelerle ilgili verilere yer verilmektedir.

tır. Her ne kadar indeksin hesaplanmasında zaman zaman değişikliklere gidilmekte ve eldeki verilerin güncelleştirilmesine yönelik olarak düzeltmeler yapılıyorsa da hesaplamaların nasıl yapıldığının bilinmesinde fayda olacaktır.

Bir ülkenin herhangi bir boyutu ile ilgili indeks değerini tespit etmek için, şu hesaplamalar yapılmaktadır. Ülkenin herhangi bir boyut için aldığı değer en yüksek değerden çıkarılarak en yüksek ve en düşük değerler arasındaki farka bölünmektedir. Buna yoksunlaşma indeksi denmektedir¹¹. Beşeri kalkınma indeksini oluşturan üç boyut için her ülkeye ait olmak üzere ayrı indeks oluşturulmakta ve bu indeksler toplanarak aritmetik ortalamaları alınmaktadır. Bu değer 1'den çıkarılarak ülkenin beşeri kalkınma indeks değerine ulaşılmaktadır.

$$1 - I_{ij} = (\max X_{ij} - X_{ij}) / (\max X_{ij} - \min X_{ij}) \text{ (Yoksunlaşma İndeksi)}$$

$$2 - I_j = 1/3 \sum I_{ij}$$

$$3 - HDI = 1 - I_j$$

Gelir indeksi için satın alma gücü paritesine göre hesaplanmış kişi başına düşen gerçek gayr-ı safi yurt içi hasıla rakamları kullanılmakla birlikte gelirin marjinal faydasının üst seviyelerde düşmesine paralel olarak gelirin 4829 USD üzerindeki kısmı azalan biçimde hesaplamaya katılmakta ve böylelikle düzeltilmiş rakamlar kullanılmaktadır. Dolayısıyla 4829 USD üzerinde gelire sahip ülkelerin indekse katılan rakamlarında önemli oranda düşme olurken bu seviyenin altında gelire sahip olan ülkelerin rakamlarında bir düşme söz konusu olmamaktadır. Böylelikle gelir farklılıkları yüksek olan ülkeler arasındaki açığın olduğundan fazla gözükmesi engellenmeye çalışılmıştır. Ancak 1999 ve 2000 yılının indeksi hesaplanırken bu metotta değişiklik yapılmış ve logaritmik fonksiyonlar kullanılmıştır (UNDP, 2000:269). Yeni hesaplama tekniği aşağıdaki gibidir.

$$W(y) = \log y - \log y_{\min} / \log y_{\max} - \log y_{\min}$$

Eğitim indeksinin oluşturulmasında da okullaşma ve okur-yazarlık indekslerinin ortalaması alınmaktadır.

Beşeri kalkınma indeksinin hesaplanmasında üç boyutun eşit ölçüde önemli olduğu, 4829 USD'lık yoksulluk sınırının altında kalan gelirin fay-

¹¹ Daha ayrıntılı bilgi için bakınız (Güvenen, 1992:33).

dasının her seviyede eşit olduğu, 4829 USD'in üstündeki gelirini beşeri kalkınmaya faydasının ani düşme gösterdiği gibi bazı varsayımların kullanıldığı ortaya çıkmaktadır (Güvenen, 1992:35). Varsayımların doğruluğunun kolaylıkla test edilmesi mümkün olmadığı gibi bu varsayımların etkileri dikkate alındığında önyargısız olmadığı da söylenebilir.

Beşeri kalkınma indeksinin oluşturulmasında kullanılan veri tabanlarının her yıl yenilenmesi, şüphesiz mümkün değildir ama zaman zaman iyileştirmeler yapılmaktadır. Buna rağmen, indeks değerlerinde ve sıralamalarda önemli değişiklikler olmaktadır. Bunun en önemli nedeni indeksin hesaplanmasında kullanılan tekniktir. İndeksin hesaplanmasında kullanılan teknik nedeniyle özellikle her boyut için ilk ve son sıradaki ülkelerin aldığı değerlerin değişmesi ülkelerin indeks değerlerini etkileyebilmektedir. Buna ilave olarak veri tabanlarının yenilenmesiyle ortaya çıkan farklılıklar ve daha önce bahsedildiği gibi ortalama eğitim yılı yerine okullaşma oranının indekse katılması ve gelir indeksinin oluşturulmasında yeni bir tekniğin kullanılması ülke sıralamalarında değişikliğe neden olmuştur.

1999 ve 2000 yılı indeks hesaplamalarında kullanılan sabit maksimum ve minimum değerler ise şu şekilde belirlenmiştir:

Ortalama yaşam süresi: 25-85 yıl

Okur-yazarlık oranı: (15 yaş üzeri) %0- %100

Okullaşma oranı: %0- %100

Gayr-ı safi yurt içi hasıla oranı (kişi başına düşen): (SAGP) 100 USD-40000 USD

Beşeri kalkınma indeksini oluşturan boyutlar ve bu boyutlar için ülkelerin aldığı değerleri de gösteren 1998 verilerinin kullanıldığı 2000 yılı indeksi özet halinde Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: Beşeri kalkınma indeksi ve bazı ülkelerin aldığı değerler (2000)

Ülke ve Sıralama	Ortalama Yaşam Süresi (yıl) 1998	Yetişkin Okur-yazarlık Oranı (%) 1998	Okullaşma Oranı (%) 1998	Kişİ Başına Düşen Gerçek GSYİH (SAGP\$) 1998	Ortalama Yaşam İndeksi	Eğitim İndeksi	GSYİH İndeksi	Beşeri Kalkınma İndeksi	A
1 Kanada	79,1	99	100	23582	0,90	0,99	0,91	0,935	8
2 Norveç	78,3	99	97	26342	0,89	0,95	0,98	0,934	1
3 ABD	76,8	99	94	29605	0,86	0,97	0,95	0,929	-1
4 Avustralya	78,3	99	114	22452	0,89	0,99	0,90	0,929	9
5 İzlanda	79,1	99	89	25110	0,90	0,96	0,92	0,927	1
6 İsveç	78,7	99	102	20659	0,90	0,99	0,89	0,926	15
7 Belçika	77,3	99	106	23223	0,87	0,99	0,91	0,925	4
8 Hollanda	78,0	99	99	22176	0,88	0,99	0,90	0,925	6
9 Japonya	80,0	99	85	23157	0,92	0,94	0,91	0,924	1
10 İngiltere	77,3	99	105	20336	0,87	0,99	0,89	0,918	13
20 Y. Zelanda	77,1	99	96	17288	0,87	0,98	0,86	0,903	7
30 Barbados	76,5	97	80	12001	0,86	0,91	0,80	0,858	9
40 Slovakya	73,1	99	75	9699	0,80	0,91	0,76	0,825	5
50 Trinidad	74,0	93	66	7485	0,82	0,84	0,72	0,793	5
60 Bulgaristan	71,3	98	73	4809	0,77	0,90	0,65	0,772	19
75 S. Arabistan	71,7	75	57	10158	0,78	0,69	0,77	0,747	-32
85 Türkiye	69,3	84	61	6422	0,74	0,76	0,69	0,732	-24
100 Türkmenistan	65,7	98	72	2559	0,68	0,89	0,54	0,704	14
120 Guatemala	64,4	67	47	3505	0,66	0,61	0,59	0,619	-24
140 Lao	53,7	46	57	1734	0,48	0,50	0,48	0,484	-9
160 Angola	47,0	42	25	1821	0,37	0,36	0,48	0,405	-34
174 Sierra Leone	37,9	31	24	458	0,22	0,29	0,25	0,252	0
Gel. olan ülkeler	64,7	72,3	60	3270	0,66	0,68	0,58	0,642	-
OECD	76,4	97,4	96	20357	0,86	0,94	0,89	0,893	-
Dünya	66,9	78,8	64	6,526	0,70	0,74	0,70	0,712	-

Kaynak: UNDP, 2000:157-160.

Beşeri kalkınma indeksinde 0,800'ün üzerinde olan ülkeler yüksek beşeri kalkınma grubuna girmektedirler ve bu ülkelerin sayısı 2000 yılı itibarıyla 46'dır. 0,800-0,500 arasındaki ülkeler ise orta beşeri kalkınma grubundadırlar ve bu ülkelerin sayısı ise 93'tür. İndeks değeri 0,500'ün altında olan ülkelerin sayısı ise 34'tür. En yüksek ve en düşük ortalama yaşam süresine sahip ülkeler 80,0 ile Japonya ve 37,9 ile Sierra Leone'dir. En yüksek okullaşma ve okur-yazarlık oranına sahip ülkeler 99 ve 100 ile Kanada, Avustralya, İsveç, Belçika, Hollanda, Finlandiya ve İngiltere, en düşük ise 14,7 ve 15,0 ile Nijer'dir. En yüksek ve en düşük gelire sahip ülkeler ise 29605 USD ile ABD, 458 USD ile Sierra Leone'dir (UNDP, 2000:157-160).

III- BEŞERİ KALKINMA İNDEKSİ VE TÜRKİYE

A- Türkiye'nin beşeri kalkınma göstergelerinin yıllar itibarıyla ve bazı ülkelerle karşılaştırılması

Beşeri kalkınmanın üç boyutu ile ilgili göstergelerden hareketle oluşturulan beşeri kalkınma indeksinde Türkiye'nin aldığı değerlerin yıllar itibarıyla gelişimi Tablo 2'de gösterilmektedir. Hesaplama tekniklerindeki değişiklikler nedeniyle her yıl için bazı göstergelerin karşılığı olmamakla birlikte ulaşılabilen yıllara ait veriler genel bir değerlendirme yapmak için yeterli gözükmektedir.

Tablo 3: Türkiye'nin beşeri kalkınma göstergeleri ve yıllar itibarıyla gelişimi

Türkiye	Ortalama Yaşam Süresi (yıl)	Yetişkin Okur-yazarlık Oranı (%)	Okullaşma Oranı (%)	Kişi Başına Düşen Gerçek GSYİH (SAGP\$)	Kişi Başına Düşen Düzeltilmiş Gerçek GSYİH (SAGP\$)	Ortalama Yaşam İndeksi	Eğitim İndeksi	GSYİH İndeksi	Beşeri Kalkınma İndeksi	(Dünya) Sıralama
1992	65,1	80,7	3,5*	4002	4002	***	0,55**	***	0,674	71
1994	66,7	81,9	3,6*	4840	4840	***	0,82**	***	0,739	68
1995	66,5	80,5	61	5230	5141	0,69	0,74	0,94	0,792	66
1997	68,2	81,6	63	5193	***	****	****	****	0,772	74
1998	68,5	82,3	60	5516	***	0,72	0,75	0,87	0,782	69
1999	69,0	83,2	61	6350	***	0,73	0,76	0,69	0,728	86
2000	69,3	84,0	61	6422	***	0,74	0,76	0,69	0,732	85

* Ortalama eğitim yılı **Okuryazarlık indeksi *** Hesaplanmamış **** Ulaşılmadı
Kaynaklar: UNDP, 1992-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000

Türkiye, 2000 yılına ait beşeri kalkınma raporunda 0,732 indeks değeri ile orta beşeri kalkınma düzeyine sahip grubun ortalarında yer almaktadır. Orta beşeri kalkınma düzeyine sahip 93 ülke arasında Türkiye 39. sıradadır. Tablo 2'den anlaşılacağı üzere Türkiye'nin beşeri kalkınma indeksindeki sıralamasında yıllar itibarıyla bir gerileme söz konusudur. Sıralamadaki gerilemeye paralel olarak orta beşeri kalkınma düzeyine sahip ülkelerin üst sıralarından orta sıralarına gerilemesi de dikkat çekicidir. Örneğin 1994-95 yıllarında Türkiye, aldığı 0,739 ve 0,792'lik değerle en yüksek orta beşeri kalkınma düzeyine sahip ülkeler arasında iken 2000 yılında aldığı 0,732'lik değerle orta beşeri kalkınma düzeyine sahip ülkeler arasında 39. sıraya gerilemiştir. (UNDP, 1994:129-UNDP, 1995:156-UNDP, 1995:158) Türkiye'nin sıralamada gerilemesinin sebepleri arasında hesaplama tekniklerindeki ve verilerdeki düzenlemelerin rolü varsa da, diğer ülkelerin Türkiye'ye göre daha hızlı ilerleme sağlamaları etkili olmuştur. 1999 yılında kişi başına düşen gelir miktarındaki azalmanın ve son develüasyonun indekse yansmasıyla daha da alt sıralara düşmemiz muhtemeldir. 1995 yılında Türkiye'nin ve alt sıralardaki bazı ülkelerin aldığı değerlerle 2000 yılında alınan değerler karşılaştırıldığında daha kolay ve objektif bir değerlendirme yapmak mümkün gözükmemektedir.

Tablo 4: Türkiye'nin 1995 ve 2000 yılı indeks değerlerinin seçilmiş bazı ülkelerle karşılaştırılması

Ülke	Sıralama 1995	Sıralama 2000	Ort. Yaşam Süresi 1995	Ort. Yaşam Süresi 2000	Yetişkin Okur- yazarlık Oranı 1995	Yetişkin Okur- yazarlık Oranı 2000	Okullaş- ma Oranı (%) 1995	Okullaş- ma Oranı (%) 2000	Kişi Başına Düşen Gerçek GSYİH 1995	Kişi Başına Düşen Gerçek GSYİH 2000	Beşeri Kalkınma İndeksi 1995	Beşeri Kalkınma İndeksi 2000
Romanya	98	64	69,9	70,2	96,9	97,9	61	70	2840	5648	0,703	0,770
Filipinler	100	77	66,3	68,6	94,0	94,0	77	83	2550	3555	0,677	0,744
Sri Lanka	97	84	71,9	73,3	89,3	91,1	66	66	2850	2979	0,704	0,733
Libya	73	72	63,1	70,2	72,4	78,1	66	92	9782	6697	0,768	0,760
Küba	72	56	75,3	75,8	94,9	96,4	65	73	3412	3967	0,769	0,783
Bulgaristan	65	60	71,2	71,3	93,0	98,2	67	73	4170	4809	0,798	0,772
Malezya	59	61	70,8	72,2	81,5	86,4	60	65	7790	8137	0,822	0,772
Türkiye	66	85	66,5	69,3	80,5	84,0	61	61	5141	6422	0,792	0,732

Kaynak: UNDP, 1995:155-156. ve UNDP, 1995:158-160.

Tablo 4'ten anlaşıldığı gibi 1995 beşeri kalkınma indeksinde Türkiye'nin gerisinde kalan Filipinler, Romanya, Sri Lanka, Libya ve Küba ile bir üst basamakta yer alan Bulgaristan, 2000 yılı beşeri kalkınma indeksinde Türkiye'nin oldukça önünde yer almıştır. Ancak Libya'nın 1995-2000 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde okullaşma oranını %66'dan %90'a ve ortalama yaşam süresini 63,1 yıldan 70,2'ye çıkarması indeks değerlerinin doğruluğu konusunda şüphe duyulmasına neden olmaktadır. Yaşam süresi, okur-yazarlık ve okullaşma oranlarının kısa sürede iyileştirilmesi pek mümkün olmadığından genelde Kişi Başına Düşen Gerçek GSYİH'sını artıran ülkelerin sıralamasının birden yükseldiği göze çarpmaktadır.

Eğitim ve sağlık göstergeleri açısından bir karşılaştırma yapmak gerekirse, bir araştırmada Türkiye'nin eğitim açısından sağlığa göre daha kötü bir düzeye sahip olduğu ifade edilmektedir (Kırmanoğlu, 2000:52). Benzer ülkelerin okuma-yazma ve okullaşma oranları Türkiye'ye göre çok daha iyi düzeydedir. Gelir düzeyi bakımından eşit sayılabilecek durumda olduğumuz Brezilya'nın okur-yazarlık ve okullaşma oranı, sırasıyla 84,5 ve 84, Libya'nın 78,1 ve 92, Kolombiya'nın 91 ve 71, Litvanya'nın ise 99,5 ve 77'dir (UNDP, 2000:158-160). Türkiye'nin değerlerinin 84 ve 61 olduğu dikkate alınırsa özellikle okullaşma oranı açısından başarısız olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin gelir düzeyi açısından ulaştığı seviyeye beşeri kalkınma açısından oldukça uzak olduğu Tablo 2'de A sütunundaki göstergelerden anlaşılmaktadır. Türkiye'nin beşeri kalkınma indeksindeki sıralaması kişi başına düşen GSYİH sıralamasındaki yerinden 2000 yılı için 24 basamak aşağıdadır. Daha ziyade petrol zengini ülkelerde görülen bu durum ülkemizin eğitim ve sağlık düzeylerinin aynı gelir seviyesindeki ülkelere göre daha düşük olduğunu göstermektedir. Nitekim Suudi Arabistan (-32), Umman (-42) ve Tunus (-29) en yüksek farkın gerçekleştiği ülkeler arasındadır (UNDP, 2000:158-160).

B- Türkiye'nin bölgeler ve iller itibarıyla beşeri kalkınmışlık düzeyleri

1992 ve 1997 yıllarında Türkiye için beşeri kalkınma düzeylerini belirlemek amacıyla yapılan çalışmalarda illere göre hesaplamalar yapılmış, kent-kır ve erkek-kadın farklılıkları da tespit edilmiştir (Akder, 1992:14 ve UNDP, 1997b:15. Farklı veri tabanlarından ve tekniklerden faydalanılarak yapılan bu çalışmalarda farklı sonuçlara ulaşılmıştır¹². 1992 yılında yapılan çalışmaya göre 8 il yüksek beşeri kalkınma düzeyinde, 30 il orta beşeri kalkınma düzeyinde ve 34 il düşük beşeri kalkınma düzeyindedir. 1997 yılında yapılan çalışmada ise 20 il yüksek beşeri kalkınma düzeyinde, 49 il orta beşeri kalkınma düzeyinde ve 3 il düşük beşeri kalkınma düzeyindedir.

Türkiye'nin iller ve bölgeler itibarıyla beşeri kalkınma düzeylerini tespit etmeye yönelik çalışmalar, UNDP'nin tüm ülkeler için her yıl hazırladığı rapor ve indeks çalışmalarına destek amacıyla yapılmakta ancak bu çalışmalarda 1992 yılında yapılan hariç olmak üzere uluslar arası değerler dikkate alınmamaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin il ve bölge değerleri sadece ülke içindeki karşılaştırmalar açısından dikkate alınmalıdır.

1997 yılında yapılan çalışmaya göre Türkiye'nin bölgeler itibarıyla beşeri kalkınmışlık düzeyleri aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

¹² 1992 yılında yapılan çalışmada maksimum ve minimum değerler uluslar arası düzeyde gözlenen değerlerden oluşturulmuştur (Akder,1992:15).

Tablo 5: Türkiye'nin bölgeler itibarıyla beşeri kalkınmışlık düzeyleri

Bölgeler	Yaşam		Eğitim				Gelir		BKİ	
	Ortalama Yaşam Süresi	Yaşam indeksi	Okur-yazarlık oranı %	Okur-yazarlık indeksi	Okullaşma Oranı %	Okullaşma indeksi	Eğitim indeksi	(SAGPS) Gelir		Gelir indeksi
Ege-Marmara	70,1	0,75	89,9	0,90	65,8	0,66	0,82	5446	0,95	0,840
Akdeniz	69,8	0,75	84,3	0,84	57,4	0,57	0,75	5355	0,87	0,789
İç Anadolu	68,7	0,73	87,5	0,87	65,8	0,66	0,80	4696	0,76	0,763
Karadeniz	68,7	0,73	82,5	0,83	56,8	0,57	0,74	3885	0,63	0,698
Doğu-G.Doğu	65,9	0,68	70,1	0,70	49,3	0,49	0,63	2777	0,44	0,585
TÜRKİYE*	68,6	0,727	84,3	0,84	59,8	0,59	0,76	5698	0,92	0,804

* Türkiye ortalaması, illere göre hesaplanmıştır.

Kaynak: UNDP, 1997b:16.

Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi Türkiye'nin en yüksek beşeri kalkınmışlık düzeyine sahip olan bölge Ege-Marmara bölgesidir. Ege-Marmara bölgesi 0,840'lık beşeri kalkınma düzeyiyle yüksek beşeri kalkınma seviyesinde yer almaktadır. Ege-Marmara bölgesinin beşeri kalkınmışlık düzeyini diğer bölgelerden daha yüksek olmasını gelir ve eğitim düzeyleri sağlamaktadır. Ege-Marmara'nın gelir ve eğitim göstergeleri ortalama yaşam sürelerine oranla diğer bölgelerden oldukça yüksektir. Doğu-Güney Doğu bölgesi ise tüm göstergelerde en düşük değerlere sahiptir ve 0,585 indeks değeriyle Akdeniz, İç Anadolu ve Karadeniz bölgeleriyle orta beşeri kalkınma seviyesinde yer almaktadır.

İller itibarıyla hesaplanmış beşeri kalkınma indeksini gösterir tabloya ekte yer verilmektedir. Ekteki tabloya göre en yüksek beşeri kalkınmışlık düzeyi Ankara ilinde gerçekleşmektedir. Bu ili İstanbul takip etmektedir. İki il arasında ortalama yaşam süresi ve gelir açısından bir farklılık bulunmamakla birlikte Ankara'nın daha yüksek eğitim göstergelerine sahip olması bu ilin ön sırada yer almasına sebep olmuştur.

En yüksek ortalama yaşam süresine sahip il 73,3 yıl ile Trabzon olurken en düşük ortama yaşam süresi 62,7 yıl ile Erzurum'dur. Ortalama yaşam süresi bakımından Türkiye'de yaklaşık 10 yıllık bir farklılığın olduğu ifade edilebilir. Dünyada ortalama yaşam süresinin 66,9 yıl olduğu dikkate alınırsa Türkiye ortalamasının dünya ortalamasından 2,4 yıl daha fazla, OECD ülkelerinden ise 7,1 yıl daha az olduğu görülmektedir.

Eğitim açısından ilgili göstergelere baktığımızda en yüksek okuma-yazma ve okullaşma oranına sahip iller sırasıyla %92,8 ve %89,3 ile Ankara, en düşük il ise %47,2 ve %25,2 ile Şırnak'tır. Okuma-yazma ve okullaşma oranları bakımından dünya ortalamasının %78,8 ve %64, gelişmekte olan ülkeler ortalamasının %72,3 ve %60 olduğu dikkate alınırsa %84 %60'lık oranlar ile Türkiye'nin özellikle okuma-yazma düzeyi bakımından oldukça geri durumda olduğu görülmektedir.

Gelir açısından en yüksek ve en düşük seviyeye sahip iller 6051 USD ile Kocaeli ve 1378 USD ile Muş'tur. İki il arasında yaklaşık ¼ oranında farklılık vardır. Bu durum bölgeler arası gelir dağılımında adaletin sağlanamadığını göstermektedir.

Türkiye için ortalama yaşam süresi 68.6 yıl, okur-yazarlık oranı %84,3 okullaşma oranı %59,8 ve ortalama gelir ise 5697,8 USD olup bu verilerden elde edilen indeks değeri 0.804'tür. Bu indeks değeri yüksek beşeri kalkınma düzeyini ifade etmektedir ancak beşeri kalkınma indekslerinde Türkiye'nin

aldığı değerler hiç bir dönemde bu seviyeye çıkmamıştır. Nitekim Türkiye'nin en yüksek indeks değerine ulaştığı 1995 yılında aldığı indeks değeri 0,792'dir. Ülkeler arası karşılaştırmalarla sadece Türkiye için yapılan çalışmalar arasındaki bulunan değerlerin farklı olması, Türkiye için yapılan çalışmalarda uluslararası maksimum ve minimum değerlerin kullanılmaması sebep olabilir.

Ayrıca bu çalışmada beşeri kalkınma indeksi açısından kadın-erkek arasındaki farklılığın en yüksek olduğu 4 il Artvin, Elazığ, Sakarya ve Diyarbakır olduğu tespit edilmiştir. Kadının iktisadi ve sosyal hayattan uzak kalmasını, eğitim imkanlarından erkeklere göre daha az faydalanmasını ifade eden bu göstergelerde en düşük farklılığın olduğu 4 il ise Kocaeli, Batman, İstanbul ve Kırklareli olarak tespit edilmiştir (UNDP, 1997b:19-20). Sakarya'nın farklılığı en yüksek, Batman'ın ise en az olan iller arasında yer alması oldukça ilginç bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Bu durum Türkiye için yapılan çalışmalarda kullanılan verilerin doğruluğu konusunda şüphe oluşturmaktadır.

IV- SONUÇ

Bilginin ve nitelikli işgücünün ekonomik hayattaki etkinliğinin paralel olarak beşeri sermayenin iktisadi gelişme üzerindeki etkilerini ölçmeye yönelik teorik ve ampirik çalışmalar hız kazanmakta ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar beşeri sermayenin iktisadi gelişmenin en önemli faktörlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Beşeri sermaye olarak tanımlanan ve işgücünün eğitim ve sağlık açısından iyi olma halini ifade eden bu faktörün ekonomik yaşamda gittikçe önem kazanması, ülkelerin kalkınmışlığını ölçmede yeni yaklaşımlara gidilmesini gerekli kılmıştır. Bu gereklilik sonucunda Birleşmiş Milletler Kalkınma Teşkilatı, ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ölçmek için 1990 yılından itibaren Beşeri Kalkınma İndeksi adı altında çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalarda iktisadi gelişmişlik sadece büyüme hızıyla değil refah seviyesini ve kalkınmışlığı gösteren eğitim, ortalama yaşam ve gelir göstergeleriyle ele alınmaktadır.

Beşeri kalkınma indeksinde kullanılan yöntemlerin ve veri tabanlarının değişmesi, aynı zamanda da verilerin güncel hale getirilmesine yönelik çalışmalar indeksin gerçekleri daha iyi göstermesine yönelik olarak sürmektedir. Yapılan bu değişiklikler indeks sıralamalarında bazı dalgalanmalara neden

olmaktadır. Kullanılan tekniklerdeki ve verilerdeki değişiklikler ile hesaplamada kullanılan temel varsayımlara yönelik eleştirilere rağmen, UNDP tarafından oluşturulan Beşeri Kalkınma İndeksi, ülkelerin gelişmişlik düzeyini ölçmede önemli bir gösterge olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu indeks, bilgi ve beşeri sermayenin iktisadi açıdan öneminin arttığını göstermesi bakımından da dikkate değer bir çalışmadır.

Türkiye'nin beşeri kalkınma indeksindeki değerleri gelişmiş ülkelerle arasındaki farkı kapatma noktasında iyimser olmak için yeterli gözükmemektedir. Buna ilave olarak bu göstergelerin yıllar itibarıyla gelişimi diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bulunduğu durumu koruyamadığı gözlenmektedir. Ortalama yaşam süresinde ve okur-yazarlık oranındaki göreceli yükselmelere rağmen okullaşma oranında ve kişi başına düşen gelir artışındaki gelişmeler yeterli olmamaktadır. Bunda bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin indekse girmesi ve ülke sayısının artması da etkili olmuştur. Türkiye'nin gelir seviyesi bakımından benzer ülkelere göre sağlık ve özellikle eğitim açısından daha düşük göstergelere sahip olması da bulunduğu olumsuz durumu gösteren diğer bir husustur. Özellikle, düşük gelir seviyesine sahip olan ülkelerin bu durumlarını kısa sürede iyileştirmeleri, indeks sıralamasında üst basamaklara yükselmelerini sağlamaktadır. Ancak bazı ülkelerin indeks değerlerinde kısa sürede görülen değişikliklerin doğruluğunu kabul etmek zor gözükmektedir. Dolayısıyla özellikle bazı ülkelerin indeks verilerinin doğru olarak tespit edilmesi konusunda UNDP'nin başarısız olduğu söylenebilir.

EkTablo: Türkiye'nin iller itibarıyla beşeri kalkınmışlık düzeyleri

İller	Yaşam		Eğitim				Gelir		BKİ	
	Ortalama Yaşam Süresi	Yaşam İndeksi	Okur-yazarlık Oranı %	Okur-yazarlık İndeksi	Okullaşma Oranı %	Okullaşma İndeksi	Eğitim İndeksi	(SAGPS) Gelir İndeksi		
Ankara	70,6	0,760	92,8	0,928	89,3	0,893	0,916	5935,3	0,964	0,880
İstanbul	70,6	0,760	92,7	0,927	70,9	0,709	0,854	5937,0	0,964	0,859
Eskişehir	69,3	0,738	91,5	0,915	77,0	0,770	0,867	5862,8	0,952	0,852
Kocaeli	69,0	0,733	90,7	0,907	64,8	0,648	0,820	6051,4	0,983	0,845
İzmir	69,0	0,733	89,3	0,893	70,8	0,708	0,832	5939,3	0,965	0,843
Bursa	69,3	0,738	59,8	0,898	65,5	0,655	0,817	5920,2	0,961	0,839
Kırklareli	70,3	0,754	90,2	0,902	58,9	0,589	0,798	5933,2	0,964	0,839
Bilecik	70,3	0,754	90,4	0,904	54,9	0,549	0,786	5929,8	0,963	0,834
Tekirdağ	70,1	0,751	89,5	0,895	58,4	0,584	0,791	5904,1	0,959	0,834
Kırıkkale	70,4	0,757	87,2	0,872	60,1	0,601	0,781	5902,8	0,959	0,832
Antalya	71,5	0,776	88,3	0,883	51,9	0,519	0,762	5884,0	0,955	0,831
Muğla	70,7	0,762	89,1	0,891	80,8	0,808	0,764	5922,4	0,962	0,829
Edirne	69,9	0,748	85,8	0,858	70,6	0,706	0,807	5619,6	0,912	0,822
Balıkesir	70,1	0,751	86,0	0,860	62,1	0,621	0,780	5934,8	0,931	0,821
Bozüyük	68,3	0,722	86,3	0,863	60,8	0,608	0,778	5867,2	0,953	0,818
Adana	68,8	0,729	82,9	0,829	65,5	0,655	0,771	5855,8	0,951	0,817
İçel	60,9	0,733	87,0	0,870	54,3	0,543	0,761	5891,0	0,957	0,817
Manisa	71,4	0,773	83,0	0,830	51,0	0,510	0,723	5861,8	0,852	0,816
Aydın	70,3	0,754	84,1	0,841	52,7	0,527	0,736	5847,3	0,949	0,813
Karaman	67,8	0,713	88,0	0,880	50,8	0,508	0,756	5842,5	0,949	0,806
Sakarya	69,4	0,741	88,0	0,880	56,6	0,566	0,775	5402,8	0,876	0,797
Artvin	68,0	0,717	83,7	0,837	62,2	0,622	0,765	5348,6	0,867	0,783
Denizli	70,7	0,762	87,5	0,875	53,8	0,538	0,763	5087,3	0,824	0,783
Burdur	71,1	0,768	87,5	0,875	59,4	0,594	0,781	4914,8	0,795	0,782
Nevşehir	69,2	0,736	84,6	0,846	56,2	0,562	0,751	4954,5	0,802	0,763
Kütahya	67,6	0,710	85,0	0,850	55,8	0,558	0,753	5076,5	0,822	0,762
Trabzon	73,3	0,804	85,0	0,850	63,3	0,633	0,778	4284,6	0,691	0,758
Hatay	69,9	0,748	81,2	0,812	60,4	0,604	0,742	4739,6	0,766	0,752
Rize	73,1	0,801	83,2	0,832	59,0	0,590	0,751	4357,9	0,703	0,752
Zonguldak	65,7	0,678	86,1	0,861	52,4	0,524	0,749	4908,7	0,794	0,740
Konya	70,1	0,751	88,0	0,880	56,1	0,561	0,774	4169,5	0,672	0,732
Kayseri	68,6	0,726	86,6	0,866	65,2	0,652	0,794	4149,3	0,669	0,730
Elazığ	68,6	0,726	79,1	0,791	66,6	0,666	0,750	4371,8	0,706	0,727
Malatya	70,4	0,757	85,4	0,854	63,4	0,634	0,781	3926,7	0,632	0,723
Gaziantep	69,0	0,733	77,8	0,778	55,9	0,559	0,705	4357,9	0,703	0,714
Samsun	67,0	0,701	81,1	0,811	61,9	0,619	0,747	4233,9	0,683	0,710
Uşak	66,6	0,693	84,4	0,844	58,6	0,586	0,758	4210,8	0,679	0,710
İsparta	71,5	0,776	88,4	0,884	52,5	0,525	0,765	3652,4	0,587	0,709
Kırşehir	70,3	0,754	86,2	0,862	64,9	0,649	0,791	3524,3	0,566	0,704
Niğde	66,6	0,693	84,1	0,841	57,1	0,571	0,751	4111,8	0,663	0,702
Anıyasa	65,8	0,680	83,7	0,837	62,8	0,628	0,767	4077,1	0,657	0,701

İller	Yaşam		Eğitim					Gelir		BKİ
	Ortalama Yaşam Süresi	Yaşam İndeksi	Okur-yazarlık Oranı %	Okur-yazarlık İndeksi	Okullaşma Oranı %	Okullaşma İndeksi	Eğitim İndeksi	(SAGPS) Gelir	Gelir İndeksi	
Çorum	63,8	0,646	78,7	0,787	55,4	0,554	0,709	4600,4	0,743	0,700
Kastamonu	67,8	0,713	76,7	0,767	56,9	0,569	0,701	4104,7	0,661	0,692
Kahramanmaraş	69,7	0,744	79,3	0,793	52,7	0,827	0,705	3739,8	0,601	0,683
Erzincan	69,2	0,736	86,2	0,862	45,5	0,455	0,756	3349,9	0,537	0,666
Tunceli	71,2	0,770	79,6	0,796	57,3	0,573	0,722	2953,4	0,471	0,654
Giresun	71,4	0,773	80,1	0,801	53,3	0,533	0,711	2978,2	0,475	0,653
Tokat	65,1	0,668	80,7	0,807	53,4	0,534	0,716	3416,8	0,548	0,644
Afyon	67,0	0,701	87,0	0,870	48,2	0,482	0,741	3036,4	0,485	0,642
Sivas	64,9	0,665	83,9	0,839	58,3	0,583	0,754	3122,9	0,499	0,639
Sinop	64,9	0,665	78,2	0,782	55,1	0,551	0,705	6234,0	0,518	0,629
Çankırı	67,8	0,713	84,2	0,842	45,2	0,452	0,712	2869,6	0,457	0,628
Aksaray	67,5	0,708	82,9	0,829	54,1	0,541	0,733	2697,2	0,429	0,623
Bartın	65,7	0,678	86,1	0,861	52,4	0,524	0,749	2706,0	0,430	0,619
Diyarbakır	67,3	0,704	61,2	0,612	48,1	0,481	0,568	3544,1	0,569	0,614
Ordu	70,4	0,757	81,8	0,818	47,7	0,477	0,704	2357,9	0,373	0,611
Gümüşhane	68,0	0,717	83,7	0,837	50,4	0,504	0,726	2462,2	0,390	0,611
Yozgat	66,6	0,693	81,4	0,814	52,5	0,525	0,718	2602,0	0,413	0,608
Adıyaman	68,8	0,729	74,0	0,740	55,3	0,553	0,678	2554,0	0,405	0,604
Erzurum	62,7	0,628	79,1	0,791	51,0	0,610	0,730	2741,6	0,436	0,598
Şanlıurfa	71,5	0,776	66,2	0,662	43,7	0,437	0,587	2587,9	0,411	0,591
Bayburt	65,8	0,680	83,1	0,831	44,2	0,442	0,701	2161,0	0,340	0,574
Kars	70,6	0,760	76,1	0,761	29,9	0,299	0,607	2238,1	0,353	0,573
Ardahan	70,6	0,760	76,1	0,761	29,9	0,299	0,607	2151,2	0,339	0,569
Mardin	69,4	0,741	61,5	0,615	43,9	0,439	0,557	2569,2	0,408	0,568
İğdir	70,6	0,760	76,1	0,761	29,9	0,299	0,607	2049,2	0,322	0,563
Batman	68,2	0,720	62,7	0,627	47,7	0,477	0,577	2416,9	0,383	0,560
Siirt	66,4	0,689	57,8	0,578	43,5	0,435	0,531	2770,9	0,441	0,554
Hakkari	68,2	0,720	60,1	0,601	41,2	0,412	0,538	1984,8	0,311	0,523
Van	64,3	0,564	61,0	0,610	47,1	0,471	0,564	2120,3	0,334	0,517
Bingöl	63,8	0,646	65,6	0,656	47,2	0,472	0,595	1775,0	0,277	0,506
Bitlis	65,8	0,680	67,3	0,673	39,5	0,395	0,580	1597,9	0,247	0,503
Şırnak	70,1	0,751	47,2	0,472	25,2	0,252	0,399	1832,4	0,286	0,479
Ağrı	65,3	0,672	58,1	0,581	48,4	0,481	0,547	1391,4	0,213	0,477
Muş	63,6	0,643	58,5	0,585	46,9	0,469	0,546	1378,9	0,211	0,467
TÜRKİYE	68,6	0,727	84,3	0,843	59,8	0,598	0,761	5697,8	0,925	0,804

Kaynak: UNDP, 1997b:16-18.

Kaynaklar:

- Akder, Halis, (1992) UNDP's Human Development Report and Turkey: Country Profile," **Report on The First National Human Development Conference- Ankara, 7-8 September 1992**, UNDP, Ankara.
- Blaug, Mark, (1970) **An Introduction to The Economics of Education**, Allen Lane The Penguin Press, London.
- Bowman, J.M., (1968) "The Human Investment Revolution in Economics Thought," in Mark Blaug (Ed.) **Economics Education 1**, Penguin Books, London.
- Denison, Edward F., (1962) **The Sources of Economic Growth in The U.S.A. and Alternatives Before Us**, Committee for Economic Development, NewYork.
- Drucker, Peter F., (1997) **Kapitalist Ötesi Toplum**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Harbison, Charles- Frederich Myers, (1962) **Education, Manpower and Economic Growth**, Mc Graw Hill Book Company, NewYork.
- Healy, Tom, (1988) "Counting Human Capital," **The OECD Observer**, No:212.
- Güvenen, Orhan, (1992) "Human Development Report: A Statistician's View," **Report on The First National Human Development Conference- Ankara, 7-8 September 1992**, UNDP, Ankara.
- Kibritcioğlu, Aykut, (1998) "İktisadi Büyümenin Yeni Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:53, No:1-4.
- Kirmanoglu, Hülya, (2000) "Beşeri Kalkınma ve Eğitim-Sağlık Hizmetleri-Ülkelerarası Bir Karşılaştırma," **İktisat Dergisi**, Sayı:397-398.
- Klenow, Peter J., (1998) "Ideas Versus Rival Human Capital: Industry Evidence on Growth Models," **Journal of Monetary Economics**, Volume: 42.
- Lau, Lawrence J. vd. (1993) "Education and Economic Growth," **Journal of Development Economics**, Volume:41.
- Lucas, Robert E., (1998) "On The Mechanics of Economic Development," **Journal of Monetary Economics**, Volume:22.
- OECD, (1998) **Human Capital Investment- An International Comparison-**, Paris.
- Psacharopoulos, George, (1992) "The Contribution of Education to Economic Growth: International Comparisons," in Blaug, Mark, (Ed.) **The Economic Value of Education: Studies in The Economics of Education**, Edward Elgar Publishing, Cambridge.
- Romer, Paul M., (1989) Human Capital and Growth:Theory and Evidence, **National Bureau Economic Research Working Paper**, No:3173.
- Schultz, Theodore W., (1971) **Investment in Human Capital-The Role of Education and Research-**, The Free Press, NewYork.
- Schultz, Theodore W., (1993) "The Economic Importance of Human Capital in Modernization," **Education Economics**, Volume:1, Issue:1.

- UNDP, (1990) **Human Development Report-1990/96/97/98/99/2000** (www.undp.org/hdro)
- UNDP, (1992) **Human Development Report-1992**, Oxford University Press, NewYork.
- UNDP, (1994) **Human Development Report-1994**, Oxford University Press, NewYork.
- UNDP, (1995) **Human Development Report-1995**, Oxford University Press, NewYork.
- UNDP, (1996) **Human Development Report-1996** (www.undp.org/hdro)
- UNDP, (1997a) **Human Development Report-1997** (www.undp.org/hdro)
- UNDP, (1997b) **Human Development Report- Turkey 1997**, UNDP, Ankara.
- UNDP, (1998) **Human Development Report-1998** (www.undp.org/hdro)
- UNDP, (1999) **Human Development Report-1999** (www.undp.org/hdro)
- UNDP, (2000) **Human Development Report-2000** (www.undp.org/hdro)
- Yumuşak, İbrahim Güran, (2000) **Beşeri Sermaye Teorisi ve Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişimdeki Rolü** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, S.B.E., İstanbul.